

УДК 947.7. (= 947.22) (575.1)

Головченко В. І.*Доктор політичних наук, професор Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ДЕПОРТАЦІЯ НАРОДІВ КРИМУ В КОНТЕКСТІ ЗЛОЧИННОЇ СУТНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ СТАЛІНІЗМУ

Розглядаються історико-політичні й міжнародні підстави депортації кримськотатарського й інших народів Криму на завершальному етапі Другої світової війни; окремої уваги надається з'ясуванню репресивної сутності національної політики сталінізму.

Ключові слова: депортація, ідеологія, колабораціонізм, національний патріотизм, окупація.

Друга світова війна, як відомо, змусила Сталіна і кремлівське керівництво допустити в більших масштабах російський і український національний патріотизм. Як слушно зазначав видатний український історик і політолог І. Лисяк-Рудницький у статті «Новий Переяслав», опублікованій влітку 1956 р. в паризькій «Культурі» (Польський інтелектуальний щомісячник, який видавався в Римі й Парижі протягом 1947–2000 рр. публіцистом Є. Гедройцем. Пропагував потребу визнання повоєнних східних кордонів Польщі й підтримки ідеї державної незалежності України, Білорусі та Литви), «з трьох великих таборів, заплутаних у війну, — Німеччина, західні демократії, совєти — найбільше зрозуміння до української справи та її динамічних можливостей виявили, безперечно, ці останні. Тільки дякуючи пасивності інших потуг, що з них жодна не подумалася до того, щоб капіталізувати українську проблему, власне смертельний ворог України дістав змогу вигравати українську карту, здобуваючи цим... морального престижу «визвольника» України з-під нацистської окупації» [1, с. 286].

Але якщо український патріотизм був суворо дозованим і вже наприкінці війни фактично засуджений офіційною ідеологією, то культивування російського патріотизму стало нормою життя. 18 жовтня 1945 р. колишній нарком освіти радянської республіки часів українізації й один із лідерів боротьбистів О. Шумський в листі до Сталіна

з Красноярська, де він перебував на засланні, висловив рішучий протест проти «нового курсу національної політики, курсу російської великодержавної політики», проти «вихвалювання героїв російської великодержавності і пригноблення України від Петра до Брусилова». О. Шумський стверджував, що «політичний союз народів і дружні їх відносини не можна будувати на «старшинстві» одного і приниженні іншого народу. На такому принциповому фундаменті будується підкорення і гніт одного народу іншим, а не їхній союз і рівність» [2, с. 278].

Російський акцент істотно посилювався в національній історії народів СРСР, зокрема, в історії України «найменше зло» переходу Війська Запорозького під опіку Московського царства, як трактувалися драматичні події 1654 р. ще напередодні Другої світової війни, поступово почали замінятися поняттям «абсолютне добро» (Ще в Т. 39 першого видання «Большой Советской Энциклопедии», який вийшов у 1935 р., Б. Хмельницький характеризувався як «зрадник і перший ворог» національно-визвольного руху України, що Переяславським актом посприяв «юридичному оформленню початку колоніального панування Росії над Україною»). А виступаючи 24 травня 1945 р. в Кремлі на прийомі на честь командуючих військами Червоної армії, Сталін проголосив тост «за здоров'я російського народу», що «заслужив у... війні загальне визнання як керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів» [3, с. 196–197].

Саме теза про «найвизначніший народ серед народів Радянського Союзу» була покладена в основу всієї повоєнної радянської ідеології. Відбувся, за словами О. Шумського, «розподіл народів Союзу за розумом, характером та ін». Послідовно, відкрито чи завуальовано підкреслювалась роль російського народу як «старшого брата», вищість російської культури, що давала можливість прилучитись до найважливіших досягнень світової цивілізації. Тож, відповідно, входження неросійських народів до складу Росії оцінювалось як акт прогресивний.

Особливо агресивно нова інтерпретація історії народів СРСР насаджувалася в Україні. Уже через кілька місяців після сталінської промови в Москві М. Хрущов, як голова Раднаркому УРСР, виступаючи на торжествах із приводу річниці визволення України від гітлерівських загарбників, говорив не тільки про «старшинство» російського народу над українським і про допомогу «молодшому» українському народові, а й про вдячність українського народу російському «за його ясний розум, стійкість і терпіння» [4]. Цілеспрямована кампанія, керована безпосередньо ЦК КП (б)У, розгорнулася проти «неправильного трак-

тування» вузлових питань української історії, передусім Хмельниччини та Кримського ханату.

Щодо кримськотатарського народу визначальною віхою стала його злочинна насильницька депортація з Криму в травні 1944 р. за безпідставними звинуваченнями всього етносу в колабораціонізмові з нацистськими окупантами.

Ще до нападу гітлерівської Німеччини на СРСР національно-політична ситуація на півострові була досить гострою: за офіційними даними в Кримській АРСР проживало 558481 росіян (49,6 % усього населення), 218179 кримських татар (19,8 %), 154120 українців (13,7 %), 65452 німців (4,6 %), 20652 греків (1,8 %) і 15353 болгар (1,4 %) [5, с. 72]. З початком війни кримські татари — дорослі чоловіки разом із представниками інших національностей підлягали мобілізації до Червоної армії. Як зазначалося в доповідній записці заступників наркомів державної безпеки Б. Кобулова й внутрішніх справ І. Серова від 22 квітня 1944 р. на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії, з Кримської АРСР на той час було призвано бл. 40 тис. чол. [6, с. 106]. З кримських татар були сформовані й численні підпільні групи на окупованій території, зокрема, в селах Кучук-Озене, Тауаке й Куру-Озене Алуштинського району, Ескі-Юрт Бахчисарайського району та ін.

Секретар Кримського обкому ВКП (б) В. Булатов свого часу наголошував, що переважна більшість кримськотатарського населення лояльно ставилася до радянської влади й після нацистської окупації півострова підтримувала партизанів. Багато кримськотатарських селищ було спалено загарбниками за надання притулку партизанам, зокрема, в с. Кози в січні 1942 р. було розстріляно більше 20-ти мешканців за допомогу червоноармійському десантові в ході невдалої Керченсько-Феодосійської десантної операції. А економічна політика, що проводилася окупантами в Криму й зводилася до вивезення якомога більшої кількості продовольства до Третього райху, спричинила масовий саботаж місцевого селянства. Навесні 1943 р. саме задля його подолання громади були замінені десятидвірками, що пояснювалося нацистською владою ніби-то прагненням «надати кожному селянинові землю».

Водночас репресії, як і посилена гітлерівська пропаганда, відіграли свою деструктивну роль, причому об'єктом особливого інтересу було кримськотатарське населення з огляду на його стійкий опір «тріумфальній ході» радянської влади в 1917–1920 рр. [7]. Йому, зокрема, було надано низку матеріальних пільг: розширено розміри присадибних ділянок, відкрито мечеті й спеціальні крамниці, надано продовольчу

допомогу й запроваджено податкові пільги тощо. Геббельсівська пропаганда запевняла мусульман, ніби «Гітлер — прямий нащадок пророка Мухаммада», що прийняв іслам із заповітною мрією «визволити мусульманські народи від чужоземного панування».

Нацисти, виставляючи себе «великими друзями» кримських татар, добилися того, що певна частина останніх повірила в міцність окупаційного режиму. Про витончену політику гітлерівців щодо кримськотатарського населення та їхні методи роботи повідомляв у політбюро ЦК ВКП (б) і вищезгаданий В. Булатов: «На початку окупації Криму шляхом підступної демагогії й загравання з кримськими татарами, використання буржуазних націоналістів німецькими мерзотниками вдалося деяку їхню частину схилити на свій бік» [8, с. 32]. На місцях почали створюватися кримськотатарські збройні загони т. зв. «самооборони». Кримських татар нерідко використовували як провідників у каральних акціях проти радянських партизанів.

Публікації часів горбачовської «перебудови» свідчать про те, ніби в окупаційних підрозділах на півострові налічувалося приблизно понад 20 тис. кримських татар, а серед 3783-х партизанів Криму їх залишилося на поч. 1944 р. близько 600 чол. Безумовно, що на формуванні військових підрозділів із кримськотатарського населення позначилося те, що ніхто з керівних радянських працівників не був залишений у підпіллі ні з обкому ВКП (б), ні з Раднаркому Кримської АРСР чи з інших обласних центрів.

Про взаємини кримськотатарського населення й радянських партизанів красномовно свідчить протокол засідання бюро Кримського обкому ВКП (б) від 18 листопада 1942 р. «Про помилки, допущені в оцінці поведінки кримських татар щодо партизанів, про заходи з ліквідації цих помилок і посилення політичної роботи серед татарського населення». У ньому поряд із вказівкою про те, що обком більшовицької партії й НКВС Кримської АРСР на час укомплектування партизанських загонів не залишили в підпіллі жодного з керівних обласних працівників і особливо з числа кримських татар, наголошувалося, що «колишній комісар Центру, кандидат у члени бюро обкому ВКП (б) С. Мартинов не справився з покладеними на нього завданнями, відірвався від керівників партизанських загонів, не знаючи справжнього стану справ, неправильно інформував ОК ВКП (б) щодо поведінки кримських татар. Наявні в розпорядженні ОК ВКП (б) факти свідчать про те, що татарське населення багатьох сіл не лише співчутливо ставилося до партизанів, а й активно допомагало їм». На згаданому засіданні було

ухвалено рішення «засудити як неправильне й політично шкідливе твердження про вороже ставлення більшості кримських татар до партизанів і роз'яснити, що кримські татари в основній своїй масі вороже настроєні до німецько-фашистських окупантів, як і всі трудящі Криму» [8, с. 34].

Однак, із успішним розгортанням Кримської наступальної операції Червоної армії й визволенням Феодосії, Сімферополя та Євпаторії 13 квітня 1944 р. НКВС і КДБ СРСР ухвалили спільну постанову «Про заходи з очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів». Для цього півострів було поділено на сім секторів і виділено 20 тис. військовослужбовців НКВС. До кінця місяця в Кримській АРСР було виявлено 5806 «антирадянськи настроєних елементів», а до середини травня—8521 чол. У них було вилучено 337 кулеметів, 250 автоматів, 5395 гвинтівок і 2025 гранат.

Таким чином, репресивні дії розглядалися Сталіним і його оточенням як неодмінна умова нормального функціонування й зміцнення радянської влади, а наявність неросійських національностей на окраїнах СРСР ставала вкрай небажаною. Розбиратися ж у тому, хто був «ворогом» і «колабораціоністом», а хто—«своїм» і «патріотом», для кремлівських лідерів не мало сенсу, хоча сил і засобів для цього в них вистачило б.

Вже 7 травня 1944 р. в доповідній записці Б. Кобулова та І. Серова на ім'я Л. Берії повідомлялося: «Підготовчу роботу з операції вважаємо можливим закінчити до 18–20 травня, а всю операцію—до 25 травня. Для забезпечення майбутньої операції вважаємо за необхідне: 1) виділити в наше розпорядження 2000 вантажних машин, 1500 т автобензину приблизно до 15 травня; 2) для забезпечення прийому майна спецконтингенту відрядити представників відповідних господарських органів Наркомзему, Наркомгазу, Наркомм'ясомолпрому, Наркомхарчопрому... 5) дозволити виселити 330 німців, австрійців, угорців, румун і італійців, які проживають у Криму, а також до 1000 повій з курортів і міст Кримського узбережжя» [9, с. 151].

Зі свого боку, нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія 10 травня в доповіді Сталіну чітко сформулював: «Враховуючи зрадницькі дії кримських татар проти радянського народу й виходячи з небажаності дальшого проживання їх на прикордонній ділянці Радянського Союзу, НКВС СРСР виносить на Ваш розгляд проект рішення ДКО про виселення усіх татар з території Криму. Вважаємо за доцільне розселити кримських татар як спецпоселенців у районах Узбецької РСР для

використання на роботах як у сільському господарстві—колгоспах, радгоспах, так і в промисловості та на будівництві» [9, с. 152].

Наступного дня Державний комітет оборони СРСР ухвалив постанову про виселення кримських татар до Узбецької РСР, 21 травня—про додаткове переселення кримських татар до Марійської АРСР, Горьківської, Іванівської, Костромської, Молотовської й Свердловської областей РРФСР, а 29 травня—про виселення кримських татар і греків з Краснодарського краю й Ростовської області. Спершу передбачалося розмістити в Ташкентській, Ферганській, Наманганській, Андижанській, Самаркандській, Кашкадар'їнській і Бухарській областях та Каракалпакській АРСР 70 тис. депортованих, насправді ж цю кількість було перевищено майже втричі.

За остаточними даними НКВС СРСР, протягом 18–19 травня 1944 р. з Кримської АРСР було депортовано 191014 осіб кримськотатарської національності, причому в ході кампанії з виселення 1137 чол. було заарештовано як «антирадянський елемент», а загалом—5589 осіб. У кримськотатарського населення каральні органи вилучили 622 кулемети, 13905 гвинтівки, 724 автомати, 49 мінометів, три гармати, 9884 гранати, понад 326 тис. патронів, 16932 міни, 173 кулеметних диски, 6 рацій та ін. [6, с. 107].

У ході депортації розподіл кримських татар по регіонах, визначених їм для проживання, дещо змінився, зокрема, до Узбецької РСР спрямовувалося 37946 сімей (151083 чол.), до Казахської РСР—2426 чол., Башкирської АРСР—284 чол., Якутської РСР—93 чол., Горьківської області—679 сімей (2376 чол.), Молотовської—2342 сім'ї (10 тис. чол.), Свердловської—902 сім'ї (3591 чол.), Іванівської—157 сімей (548 чол.), Костромської—1957 родин (6338 чол.). До Марійської АРСР прибула 2291 родина кримських татар—9177 осіб, з них 4367 дітей. Крім того, згідно постанови ДКО від 2 червня 1944 р. за підписом Сталіна, з півострова було депортовано 12242 болгарина, 15400 греків, 9621 вірменина, 1119 німців.

Кримський краєзнавець А. Куркчі дійшов висновку, що в дорозі, а також протягом першої ж зими 1944–1945 рр. загинуло 45 % від усієї кількості депортованих: «Ніхто не вів обліку ні загиблим, ні похованим, тільки пам'ять старих людей ще утримує спогади про місця заслання кримських татар» [10, с. 193–194]. Поза всіляким сумнівом, примусова депортація народів Криму відбувалася в нелюдських умовах, у довідці про чисельність спецпоселенців за 1944–1945 рр. вказано, що їх загинуло 44125 [6, с. 111]. Відсоток смертності серед депортованих кримських

татар, болгар, греків і вірмен становив 19,6; з них, зазначалося у зведенні лише по Узбецькій РСР за 1944 р., там померло 16052 чол., а за весь 1945 р. — 13183 чол.

Але водночас чисельність кримських татар на спецпоселенні зростала, що пояснювалося як народжуваністю, так і прибуттям їхніх нових нечисленних груп. Так, у січні 1945 р. на станцію Ленінабад Ташкентської залізниці було направлено 150 кримських татар, які перебували в Белгородському профілактично-фільтраційному пункті. Управління МВС Кримської області лише протягом 1947–1948 рр. виявило з числа репатріантів демобілізованих із Радянської армії та реєвакуйованих 2012 чол. (771 чол. кримських татар, 160—вірмен, 279—греків, 220—болгар, 341—росіян і 140 німців). Разом із ними до місць спецпоселень відбули 893 члени сімей, у т. ч. 750 дітей [8, с. 40].

Що ж стосується системи управління депортованими кримськими татарами, то варто навести доповідню Л. Берії від 29 травня 1944 р. про прибуття депортованих до Підмосковного вугільного басейну. «У зв'язку з одночасним переселенням татар до Узбецької РСР, — безпечляційно наголошувалося в документі, — вважаю за доцільне прибулих татар утримувати на умовах з мобілізованими свого часу німцями, тобто організованими загонами, на шахтах, з розміщенням і охороною у гуртожитках, ходінням на роботу строем». Нарком внутрішніх справ СРСР дав згоду на цю пропозицію, поширивши ці правила й на кримських татар, які потрапили до Тульського вугільного басейну.

Особливо гострою для депортованих залишалася проблема із житлом, на що зверталася увага в наказі Л. Берії від 15 вересня 1945 р. Таким чином, депортація народів Криму як прояв злочинної сутності національної політики сталінізму стала йому переконливим обвинувальним актом.

Список використаних джерел:

1. Лисяк-Рудницький І. Новий Переяслав. Україна в еволюції радянської системи // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том 2 / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. — К.: Основи, 1994. — С. 285–317.
2. Національні відносини в Україні у ХХ ст. 36. документів і матеріалів. — К.: Наук. думка, 1994. — 558 с.
3. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза / И. Сталин. — М.: Госполитиздат, 1948. — 208 с.
4. Радянська Україна. — 1945, 14 жовтня.

5. Крым национальный: Вопросы и ответы. Вып. 1 / Сост. Н. Г. Степанова. — Симферополь: «Таврия», 1988. — 144 с.
6. Депортация: Берия докладывает Сталину // Коммунист. — 1991. — № 3. — С. 101–112.
7. Головченко В.І. Кримськотатарський національно-визвольний рух: партійний вимір / В. І. Головченко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К.: ІПЕНД, 2011. — № 5 (55). — С. 260–275.
8. Бугай М. Ф. Депортация крымских татар у 1944 р. / М. Ф. Бугай // Український історичний журнал. — 1992. — № 1. — С. 29–45.
9. «Погружены в эшелоны и отправлены к местам поселений». Л. Берия—И. Сталину / Составитель Бугай Н. Ф. // История СССР. — 1991. — № 1. — С. 143–160.
10. Куркчи А. Крымские татары / А. Куркчи // Отечество: Краеведческий альманах. Т. 1. — М., 1991. — С. 184–196.

Стаття надійшла до редакції 08.04.2014 р.

Головченко В. І. Депортация народов Крыма в контексте преступной сущности национальной политики сталинизма

Рассматриваются историко-политические и международные основания депортации крымскотатарского и других народов Крыма на завершающем этапе Второй мировой войны; отдельное внимание уделено выяснению репрессивной сущности национальной политики сталинизма.

Ключевые слова: депортация, идеология, коллаборационизм, национальный патриотизм, оккупация.

Holovchenko V.I. Deportation of the Crimean peoples in the context of national policies criminal essence of Stalinism

Discusses the historical-political and international bases of deportation of Crimean Tatar and other Crimean peoples in the final stages of World War II; special attention is paid to the elucidation of the repressive nature of the national policy of Stalinism.

Keywords: deportation, ideology, collaborationism, national patriotism, occupation.